

І підуть вони в безвість віків,

Повні суму і жаху,

Простувать в ході духові шлях

І вмирати на шляху.

Ів. Франко. Мойсей

Опершись рукою на широку дверину товарового вагона, Сергій Данченко дивився на місто, що сірою плямою лежало далеко геть, завезене ранковим туманом. Позад Данченка, трохи наполягаючи йому на плечі голими грудьми, стояв Василь, накинувши на плечі хутрову куртку. У вагоні серед бляшанок з бензиною та купи різного машинного приладдя спало теж двоє — літун Тимошівський та воєнком літунської сотні.

Вагон термосився з руху й помірно плигав на рейках. Сергій Данченко, тримаючи рукою шапочку на голові, перехилився за двері й пильно роздивлявся на невиразне місто.

— Там річка... бачиш, Василю, за містом?— спитав він, показуючи рукою.

— Бачу,— відповів той.

— А за річкою, далі — сад... Його не видно. Отам серед саду стояла наша хата. І зроблена була просіка, щоб через неї з вікон було видно річку.

— Твій батько був великий буржуй? — спитав Василь, добуваючи люльку.

— Чималий... тисяч з сорок десятин мав.

Василь посміхнувся.

— Може, й мій теж буржуєм був,— не знайомий з батьком ні з матір'ю. Хтось мене народив, спасибі їм, та й кинув на вулиці.

Василь закурив і плюнув на біжучу землю. У вагоні заворушився воєнком і голосно позіхнув. Далі він підвівся і підійшов до дверей, кліпаючи очима.

Потяг раптом звернув, і місто вже лежало просто перед нами. Туман розходився. Місто росло, насувалось на них і розпадалось на будинки.

— Вже приїхали? — спитав воєнком.

— Воно таке саме... таке саме, як і було,— казав Данченко, не зводячи з міста очей.— Он я бачу вокзал, театр.

Василь плеснув воєнкома по плечі.

— А що, воєнкоме, будемо гнати бензину на горілку?

— А будемо,— відповів той, чіпляючи до пояса револьвер.

З їхньої мови прокинувся Тимошівський, жваво потягся та й собі висунувся з вагона.

— Оце добре,— гукнув він,— як я занудився без великого міста!

Він засміявся й погрозив кулаком.

— Ну, держіться, дівчата й жінки! Літуни їдуть!

Потяг спинився коло станції, і всі злізли з вагона.

— Ти до тітки підеш? — спитав Данченка Василь.

— Так,— відповів той,— але не заздри мені, я обіцяю й тобі знайти помешкання в неї.

Василь потягся.

— Ех, чому заздрити? Я й казарми люблю. Та, мабуть, я підшукаю жінку, що мене полюбить.

З неясним острахом пішов Данченко у місто. Він давно вже носив його в своїй душі. П'ять років безупинної мандрівки з фронту на фронт, голод, безсонні ночі взимку коло вогнища, коли все всередині бралось кригою й застигало, тисячі таких ночей і одноманітних днів викохали йому теплий малюнок рідного міста. Там, звідки вернувся, він не мав нічого свого, і цей малюнок переховував, як єдине багатство. Він любив тепер місто більше, ніж тоді, коли жив тут. Ночі холоду й дні спраги виткали йому чудове мереживо спогадів, може, й не правдивих зовсім, але теплих і втішних.

А місто зустріло його суворо, і просто в обличчя йому війнував важкий дух руїни. З усіх боків нахилились до нього пошарпані будинки, і вибиті шибки лягали йому тягарями на серце. І хоч п'ять років він тільки й бачив, що розпад і смерть, а не міг

погодитись, що місто, де ступала була його юнацька нога, так само гниє й розпадається. Спочатку він не міг навіть вмістити це й дивився, як на диво. Він почував, що всихає; його серце в'яло, і рвались там нитки ніжної мережки, яку він довго в'язав був увесь хмурний час, що лежав позад його.

Сергія тягло далі, в глиб міста. Байдуже розгортались перед ним вулиці, порослі травою, червоні прапори й чисте небо.

Замість буяння він спіткав тільки труп, і шумливе колись місто лежало купою стерва.

Він швидко переходив вулицю за вулицею. Прийшовши до тітчиного будинку, він постукав, але примітив, що двері незамкнені, і сам зайшов усередину. Назустріч йому вийшла жінка, і в ній він краще догадався, ніж пізнав, свою тітку. Її сиве волосся не походило на тодішнє русяве, дрантя, що було на ній, не нагадувало колишніх суконь, а обличчя, де в густих зморшках зачався звір, мовчало про усміхи та вроду.

Вона пізнала небожа відразу, кинулась до нього й оповила руками. Ридання заглушили її слова. Мокрі від куховарні руки безтямно гладили й стискували його, а цілувала вона навіть його сорочку. Йому ніяково стало, аж боязно, і він визволився з її рук.

— Заспокойтесь, тьотю,— промовив він.

Тітка сіла на скриню й посадовила Данченка коло себе.

— Ти ж один лишився... Од кого ж сподіватись, як не від тебе? Твого батька розстріляно, твого дядька, мого і чоловіка, утоплено в річці з каменюкою на шиї, як собаку...

— А де мати? — спитав Данченко.

— Мати втекла за кордон... А я... о Сергію! Що я стерпіла! Мене бито по видові, тягано за волосся, як повію! Чотири місяці, чотири місяці, як один день, держали мене в льохові, допитували, ставили під стінку розстрілювати.

Раптом вона схаменулась.

— Т-с-с-с... у мене три кімнати зреквізовано, комуністи живуть... А ти не комуніст часом?

— Ні,— відповів Сергій,— а коли ж розстріляно батька?

— Торік, як німці наступали,— пошепки відповіла тітка.— Вночі аж п'ятдесят заложників розстріляно. А дядька Олексу ще раніш селяни в ополонці втопили. Немає слів, щоб вимовити жах того часу. Я була як загнана вовчиця, як скажена кішка! Ти бачиш, яка я? Так тепер я хоч спати можу, а то ночі пролежувала, очей не сплющивши...

— А Галочка?

— Що Галочці? Перебула той час у хрещеної матері, і нічого їй... Чудна вона. Почну скаржитись, нагадую про батька, а вона: нащо згадувати, каже, аби мучитись? Дитина вона ще, співає, сміється. Служить десь у народній освіті, чи що, переписувачкою на машинці. Сьогодні неділя, до церкви пішла. Та чого ж це ми сидимо в сінях?

Вони зайшли в хату.

— Ти їсти хочеш? Тільки не ремствуй, самий хліб та юшка. Так і годуємось. Галочка вряди-годи принесе пайку хліба, а то спродую те, що не пограбовано.

— Потім їсти,— відповів він ї, щоб збадьорити тітку, додав:— От я з вами житиму, тоді краще буде. Літунам добру пайку дають, навіть яєчка, а масло чи сало — завсіди.

— Гляди не продайся за те сало,— прикро промовила тітка.

— Як це так — продатися? — спитав Сергій.

— Правда,— відповіла тітка.— Ніхто з нашого роду не продається і не має права продатися. Сергію, кров батька й дядька пролито, і ти мусиш помститися. Тим-то я чекала тебе. Я вірила, що ти живий, хоч ти не писав нічого. Ганьба на твою матір, що втекла,— вона знизила голос і схопила Сергієву руку: — Я перед Богом присягалась, а ще й перед тобою: мене бито, тягано, сили мені висотано, але моє серце ще б'ється, кипить... Я вірю — прийде слухний час, я теж помщуся і я уб'ю!

Тітка тискала його руку, але її слова були Сергієві чужі: тітка була така сама руїна, як і місто.

Рипнули двері, Галочка повернулась. Сергій глянув на неї й зрозумів, чом вона не любила згадувати про смерть родичів: то була жінка, що допіру стала нею; в її постаті й обличчі вчувалась весна. Весна віяла з кожного її руху, й вона щедро сіяла той дарунок навкруги. Смерть тікала від цієї дівчини, і Сергій згадав, дивлячись на неї, казкових царівен з сяйливою зіркою на чолі.

— Галочко,— радісно засміялася тітка,— чи пізнаєш ти, це твій брат у перших, Сергій. Пам'ятаєш, ти ховалась од його, як була мала.

Галочка здивовано простягла Сергієві руку й собі засміялась.

— Ви мій кузен! Треба бути такою пустункою, як я, щоб вас не пізнати. Я ж тікала від вас малою, а ви ж аніяк не змінились!

Тітка прикро глянула на неї:

— Може, й тепер тікатимеш? І яка ти дурненька! Ніби Сергій справді опудало яке.

Літун посміхнувся.

— А таки опудало. Я знаю, що поганий. Це для мене і не таємниця.

Справді, він знав це. Такий уродився! Він був низький на зріст, з горбом на спині й мав надміру довгі, як у мавпи, руки. Плескуватий ніс, висохлі губи, косенькі хінські очі, ріденька рослинність робили його обличчя непомітною плямою. А Галочка була така ясна, така повна життя! Сергій почував себе пусткою перед нею і, здавалось, ніколи не бачив жінки так близько, ніколи так гостро не відчував її принад.

— Це для мене не секрет,— казав він,— а ось що дивно... Я покинув тебе — можна ти? — ще малою. Ось я повернувся і не змінився, так само бридкий, як і був. А тим часом ти виросла, стала прекрасна. Вір мені, я не пізнав би тебе. Це вражає мене. Я стільки блукав, а бачив тільки смерть і руїни. Я чув тільки

злосливий сміх, бачив тільки погляди з прокляттям. А ти смієшся, і сміх твій чистий, хороший...

Галочка зніяковіла, гадаючи, що він говорить їй компліменти. А Сергій раптом відчув себе змореним після подорожі.

— Он як... а де б я спочив?

— Ти втомився? — заметушилась тітка. — Ходім, ходім... Спи міцно, а тоді побалакаємо... Я віддаю тобі свою кімнату.

Вона повела Сергія до іншої хати й промовила:

— Тільки ти не сердься — спатимеш на моєму подвійному ліжку.

Вона засміялась і вийшла. Сергій не роздягаючись ліг на широке ліжко й схрестив під голову свої довгі руки. Він думав про себе, і йому було шкода свого життя. Він чудно жив — якось між іншим. Уродився калікою — його віддали нянькам, він батьків навіть бачив нечасто. Жив на самоті, родичі цурались його, хлопці, з якими він хотів гуляти, глузували й тікали від нього. Так і виріс з думкою, що на цьому світі для нього немає нічого. На той світ він не покладав теж надій, і врешті байдужість опанувала його. Тільки деколи мріяв, але й мрії були невиразні,— він навіть добре не знав, про що треба мріяти. Книжок читав багато, захоплювався буддизмом і довго міркував поїхати до Індії. Але так і не поїхав, зробивсь літуном під час війни, полюбив літунство й уже не кидав його. Так двадцять вісім років прожив, чи то дурнем великим, чи великим мудрецем.

— Треба спочити,— гадав Данченко,— обридла вже блуканина.

І наймиліше було йому те, що спочиватиме він тут, коло рідних. Разом обідатимуть, ввечері розмовлятимуть, і Галочка буде сміятися своїм чистим сміхом.

Прокинувся він надвечір, умився й пішов до вокзалу. Коло ешелону він знайшов своїх: Тимошівського, Василя й воєнкома. Вони жваво сперечалися.

— Ти повинен це зробити, воєнкоме,— палко промовляв Тимошівський. — Який же ти після цього товариш? Свиня просто. Та якби я був комуніст, я зробив би все, що захотів.

— Ні, це незручно,— казав воєнком. — Де ж таки бачено, щоб у Радянській державі одкривати кафе, хоч би й літунське? Виконком так і скаже: буржуазна витівка.

— Чом же буржуазна? Ми ж не експлуатувати когось хочемо, а просто погуляти! Що ми — ченці? Кому не можна кафе, а літунам можна. Ми — червона авіація, гордість революції! Та що це таке? Літаю, літаю, стріляю, бомби кидаю, а мені й потанцювати не можна?

— Чого ти, сосунчику, скиглиш? — спитав Василь. — Ти не знаєш, як треба робити? Пістоля їм до грудей — давай кафе! Їх словом не діймеш!

Воєнком стояв замислений.

— Хіба так,— сказав він врешті,— візьмемо дозвіл на культосвітній клуб, а там уже збоку приліпимо кафе невеличке.

Василь ударив його по плечі.

— Люблю тебе, воєнкоме! Ти людина товариська і вигадав добре. Кафе під радянським соусом! Лиха година! Тут тобі й лекції про комуну, і неписьменність ліквідують, і чарочка кружляє. Це мені до вподоби.

— Знаєте, як ми його назвемо? — гукнув Тимошівський. — Клуб "Амортизатор"! Так і зареєструй його, воєнкоме, а вивіску я сам намалюю.

— Веди мене до себе ночувати,— сказав Данченкові Василь,
— бо ще не маю де на цю ніч.

Сергій взяв з вагона свої чемодани, і вони пішли.

— Ти не Думай,— сказав Василь,— що я не знайшов собі приміщення. Цілий день ходив, а знайшов-таки. О, я знаю, чого мені треба! У мене ставка на інтелігентку, що голодує,— і є така. Чоловік, видимо, буржуйчик, злякався Радянської влади й забіг. Казала, причепурить кімнату. Я вже взяв її на око. Ти маєш горілку?

— Є пляшка.

На тій вулиці, де стояв тітчин будинок, вони зустріли Галочку. Сергій привітався до неї.

— Та ти теж уже маєш знайомство! — скрикнув Василь.

— Це моя сестра в перших.

— Добра краля! Симпатичне дівчатко!

Сергій примовчав трохи й сказав:

— Василю, ти ходитимеш до мене й зустрічатимешся з нею.
Я заздалегідь прошу тебе — не займай її!

— Го-го! Та чи не собі ти її готуєш?

— Ні, не те. Просто вона чесна, гарна дівчина, а ти — босяк.

— Даю тобі своє босяцьке слово,— урочисто промовив
Василь,— що не братиму її на око.

В кімнаті Василь скинув з себе хутрову куртку й лишився
голий до пояса. Він так завсіди пробував у хаті.

— Давай горілку.

Сергій розпакував чемодани й видобув пляшку.

— Це для тебе приховую,— сказав він.

Далі він запалив велику бензинову лампу, й біле світло
облило їх обох — напівголою велетню й довгорукого
недоростка. Вони сіли до столу. Василь нахильці пив горілку.

— Стара справа,— промовив він, дивлячись на Сергія,—
стара, старезна...

— Пече?

— Пече, клекотить усередині, жене кудись, спокою немає!
Скільки пам'ятаю себе — блукаю, і гидко мені. О, коли б який
дурень записував, де я був і що робив!

— А ще ж жити довго,— зітхнув Сергій.

— Оце й воно! — Василь стукнув кулаком по столі. — Матері його чорт! Як згадаю про дальше, так хочеться стати, руки в боки,— давай сюди швидше все гамузом, що там лишилось,— все приймаю на праву руку!

Пляшка вже спорожніла наполовину.

— А ти щасливий,— кивнув він на Сергія. — Тобі що? Ти тогосвітній, справжня людина — ти, а ми — наволоч.

— Я щасливий?.. — посміхнувся Сергій. — В чому ж те щастя?

— Е, та що казати! От літати обридло. Ще як війна була, то туди-сюди, а як війни не буде, то змусять же пасажирів чи пошту возити. Га? Як тобі подобається листоношею? Добра робота, ковінька йому в бік! Будь здорові

Василь підніс пляшку до рота. Обличчя його зробилось червоне, він витягнув свої м'язисті руки.

— Немає горілки! — гукнув.

Він ще раз потягся, схилився на стіл і заснув. Сергій погасив лампу й ходив по темній хаті.

"Чом я прийшов сюди, до тітки? — думав він. — Хіба в мене були коли родичі? Чого вона здається така променяста?"

Він почував себе до краю спорожнілим. Ніколи йому не було ще так важко, як тепер, він сам собі був неприємний.

Отже, він струснув з себе ці думки. Приступивши до вікна, він підніс свої очі до неба, й у великих просторах розтанула його туга, його погляд потопав у безоднях між зорями й приймав йому в душу невимовну глибіню.

— Там моя оселя,— гадав він,— а тут я — вигнанець.

Ввечері пили чай утрюх: тітка, Галочка й Сергій. Говорила тітка. Вона розповідала сьогочасне життя: душу оплутали, дихати без дозволу не можна, білизну на облік беруть, зайвий стілець однімають... І це зветься комунізм?

— І як це нудно, мамочко,— про комуністів,— промовила Галочка. — От літо минає, холодно буде, зима, бр-р..

— Зима! Тобі аби гуляти! — скрикнула тітка. — Хіба ти згадуєш утопленого батька, хіба тобі болить моя туга? Ти ще їм служиш, спину гнеш!

Тітка голосно заридала. Галочка ніяково схопилась і підбігла до неї.

— Геть, геть! — гукала тітка. — Ти сама більшовичка!

Сергій встав, подякував і пішов до себе. Ця сварка була йому неприємна. І тут колотнеча!

За хвилину до нього постукала Галочка.

— Чи немає в тебе салом'яку? Шкода! Мамі погано, лежить. Така нервова. Раз у раз сердиться на мене, що я не лаю комуністів. А вони мені нічого не зробили, їй-богу, нічого. Батька втопили не вони, а селяни,— на тих я сердита. Та й не можна вічно лаятись.

Він хотів спитати її ще щось, аби затримати коло себе. Але що питати?

Коли вона пішла, Сергій знову відчув сам до себе гостру відразу. Він довго стояв коло вікна, дивився на небо, але й воно вже не дало йому спокою. Та врешті він і не хотів його. Думка про Галочку захопила його й зняла вихор йому в душі. Він знов пригадував своє дитинство, науку, п'ятилітнє поневіряння на фронтах,— і все те кригою лягало йому на серце.

— Я ж живий! — гукав він сам собі. — Я ж живий!

Ці слова він повторював, як відшукану таємницю. Він ніби згадав про це допіру, ніби прокинувся з довгого сну й на повні груди вдихнув п'янюче повітря життя. Він був, як висохле дерево, що його вогонь охопив враз от краю до середини. Він почував той огонь, якесь божевілля опанувало його.

— Треба боротися з собою,— гадав він,— треба називати себе йолопом.

Так казав він, ніби мав до себе жаль.

Клуб "Амортизатор" за кілька день одкрито жвакими заходами Тимошівського. Його пророкування справдилось: все місто справді було на відкритті клубу. Привітальні промови відбулися зарання, й тільки-но запалено лампи, публіка й музика були наготові. Гримнув вальс; покриваючи його звуки, Тимошівський бадьоро гукнув французькі назви. Мури театального будинку напружились, стримуючи рух юрби, що задвигкотіла суцільним колом.

Танцювали з захватом, з цілковитою відданістю танцям. Танцювали зосереджено й уперто — вперше після жаху громадської борні.

— Messieurs, engagez vos dames!

Сергій Данченко стояв збоку коло стіни й дивився на Галочку. Вона була тут і теж танцювала. З ким — то байдуже. Сергій почував, що танцює з нею він. Він бачив зблизька її обличчя, оповивав рукою її стан. Вона нахилила голову трохи набік, і це робило її ще прекраснішою.

Коло стін купчилось щораз більше народу, і Сергієві доводилось підніматись навшпиньки та через плечі зазирати, щоб не втратити Галочку з очей.

Підійшов червоний Василь і сказав:

— Ти осьдечки. Я вже з півгодини тебе шукаю. Дивишся, як кузиночка танцює?

— Дивлюсь, як танцюють,— відмовив Данченко.

— Та невже? Ні, ти зверни увагу: здається, били їх, били, реквізували, розстрілювали — аж вони знову танцюють? По парі ж сорочок не лишили — а дивись, які одягнені. Важко, важко їх защикнути! Га, як ти думаєш? Це мені до вподоби!

— Ти сам?

— Сам як палець. Кохану свою на село по харчі одрядив. Та й сам я тільки вчора приїхав. Де був? — Василь нахилився й промовив пошепки: — Повстання ліквідував. Ну, й погуляли, біс його матері! Ходім, для того шукав.

Він потяг Сергія між натовпом у кутню кімнату за сценою. Там пили горілку. Їх зустрів веселий гомін і вигуки.

— Ось де ми танцюємо,— промовив Василь, кидаючи додолу куртку. — Сідай, вип'ємо, щоб дома не журились!

Сідати не було де, та й взагалі мало хто сидів. Здебільшого стояли, хитаючись, із шклянками в руках і гули. Було напівтемно й прохолодно, мов у льохові.

— Промова, промова! — гукнув враз, і на плечах товаришів з'явився високий літун з пляшкою в руках. Хтось з реготом підтримував його ціпком у спину.

— Товариші,— почав він,— як усі ми — літуни, то вип'ємо за наше літунське здоров'ячко! Хай нам легенько тикнеться тепер і на віки вічні! І плювати нам зверху на весь божий світ!

Гучні оплески й брязкіт склянок покрив промову. Тільки Василь невдоволено пробурчав:

— Не люблю промов! Нащо базікати? Хочеш пити — пий, убити — вбий, а не пащекуй! П'ю за мовчки!

Сергій постояв трохи й вийшов. У залі танцювали безкрай вальс.

В кутку кімнати, нікому непомітний, куняв воєнком, сидячи на стільці. Денна біганина задля відкриття цього клубу геть стомила його, і він солодко дрімав під галас. Коли в кімнаті притихло, він прочунався, і голова його закрутилась з горілчаного духу.

На столі миготіла свічка, а біля столу, схилившись на руку, сидів задуманий Василь. Воєнкомові спершу здалося, що Василь сам у кімнаті, але згодом він примітив п'яних, що спали долі. Воєнком підвівся; мелодії вальсу линули крізь неспричинені двері.

— Хто там? — гукнув Василь.

— Це я.

— До речі! Ходи сюди, маю справу.

Воєнком підійшов до столу і сів поруч Василя. Той випив чарку і налив воєнкомові.

— Пий!

Але воєнком не пив, і Василь довго дивився на нього своїми червоними посмішкуватими очима. Далі він зігнув руки, і усі м'язи на його грудях заворушилися з сміху.

— Слухай,— сказав він, нахилившись,— слухай, воєнкоме! Одпустиш мене з своєї сотні? Під три чорти літунство, я роблюся чекістом! Це мені до вподоби! Га? Я оце вчора повернувся — повстання ліквідував. Ото розкіш! Літунство — нісенітниця! Чуєш?

— Згода,— сказав воєнком.

Василь ударив його по плечі.

— Я ж знав! Люблю таких комуністів, як ти! У тебе завсіди можна! Ти свій хлопець, їй-богу!

Воєнком щораз більше почував, що п'яніє з горілчаного чаду. Він схопив Василеву руку й засміявся.

— Я — свій хлопець! — скрикнув він.

— Пий, воєнкоме!

Але воєнком не слухав його. Він сміявся.

— Як вони весело танцюють! А це що — п'яні долі? Я теж п'яний.

Він перестав сміятися. Вони дивились один на одного з безмежним довір'ям, як змовники у вогкому льохові старовинного замку.

— Ти слухай,— промовив Василь,— я хоч дурний, так хитрий. Я тебе, брате, наскрізь бачу.

Свічка на столі догоріла й погасла; у темряві ще виразніше заплигала музика. Досі ще танцювали ненаситний вальс. Воєнкомів голос забринів дивно в його супроводі.

— Ми беремо цей бруд й прядемо білі нитки.

Василь нахилився й знайшов помацки долі свою хутрову куртку.

— Ходімо,— промовив він,— подивимось, як танцюють.

Воєнком поправив пістоля і вийшов у залу поважний і спокійний, як завсіди.

— Mesdames a droit, ,messieurs a gauche!

Тимошівський літав по залу й усіх запалював своїм завзяттям. Василь ледве знайшов Данченка за юрбою.

— Ти втік? — промовив він. — Ти стоїш видивляєшся?

Данченко почервонів з його посмішки.

— Та я радий податися звідси,— відповів,— ця туманина торохкотить мені в ухах.

Вони вийшли. Все місто вже спало, і грукіт, що вилітав з танцювальної зали, умирав на її порозі.

— Як гарно,— сказав Сергій,— чи не здається тобі, що десь далеко, а може, близько, поруч, ходять ще один ти й бачить у темряві, як і вдень?

Василь голосно плюнув:

— Знаєш, все, що хочеш, а свого двійника я не потерпів би! Застрелив би, як собаку.

Вони пішли, мимоволі звертаючи в темні алеї. Гущавина покривала їх.

— Я вже не можу спати так, як інші, щоночі,— сказав Василь,— часом сплю вдень, а часом три доби не лягаю, люльку курю.

Він перечепився за пеньок, вилаявся, але сів на нього. Сергій ліг на траву біля Василя.

— А я згадую давнину,— промовив він. — Чи пам'ятаєш той час, коли я вперше приїхав на фронт? Ніхто не помічав мене, тільки нишком сміялися з мого потворства. А ти — ні. Ти потоваришував зі мною. Ми жили в одній ятці, грілись коло одного вогню. Це чудно так! Я ніколи доти не мав товариша.

Василь креснув огонь. На хвилю їх обстали кущі й дерева, а за мить знову подалися у морок. Люлька жевріла, як великий світлик, що застиг у повітрі.

— А ще я думаю про танці,— казав далі Сергій,— ну що таке танці? Крутяться, скачуть люди. А оце я побачив, що в танцях є щось глибоке, без краю принадне.

Василь засміявся.

— О, кузиночка твоя творить дива! Тільки ти, Серьожо, справді не здурій! А то ногу зломиш.

— Вона справді чудово танцює,— захоплено промовив Сергій. — Нічийі ноги не ступали так вільно, нічийі руки не піднімались так плавко! О, в танцях вона справді прекрасна.

Василь нахилився над ним.

— Коли так, то не будь же дурний, як затичка з випитої пляшки! Я навчу тебе, як робити: вночі, як твоя цяцька ляже спати, іди й лягай коло неї! Тільки так — інакше пропадеш. Так я робив завсіді, а й разу не помилявся.

— Страшно... — прошепотів Сергій і підвівся.

— Го-го-го,— зареготав Василь своїм колючим реготом,— страшно думати, а не робити! Ти не думай!

— Страшно... — знов прошепотів Сергій.

Василь ударив себе в груди.

— Слово честі, ти не був такий боязкий! Воістину, жінка нагонить страх, коли її не жахнути заздалегodi!

Він вибив об каблук люльку й знову запалив. Люлька пихкала, ніч синішала й холоднішала перед світом.

— Піду додому,— понуро промовив Сергій,— прощай, Василю.

Він повернувся й пішов геть, зникаючи між обрисами дерев. Замість кроків було чути тільки зникливе шелестіння трави й піску.

Василь встав й витягнув обабіч руки, мов на хресті розпинаючись. Надходили доби, коли він не міг спати.

А на другий день увечері, коли Сергій погасив лампу й укrywся навіть, до нього в кімнату зайшла тітка.

— Спи, спи,— промовила вона,— я на хвилинку... Ти маєш карафку на воду?

— Ні.

— Завтра я поставлю тобі карафку з нашими візерунками. Переховала-таки.

Вона обережно сіла на край ліжка. Потім раптом мов упала йому на груди й обсипала його обличчя палкими поцілунками. Сергій трохи підвівся.

— Що ви, тьотю?

Вона плакала й сміялась.

— Прости, змучилась я, занудьгувало серце! Ти ж один рідний, одна надія...

Вона витерла сльози, далі казала твердо, і в її словах були одблиски того вогню, що палахкотів їй у душі.

— Я не на хвилинку прийшла, не через карафку! Сергію, нам треба багато обговорити. Ми не тільки тітка й небіж — нас єднають ще скривавлені тіні твого батька та мого чоловіка. Хай твоя мати носить по чужих краях вічний сором ганебної втечі. А ми — ні! Наше серце — помста!

Коли тітка вимовила це слово, то сама затремтіла. Вона нахилилась близько до небожа, і мова її зашкварчала на розпечених устах.

— Пам'ятаєш, гукали: братерство, воля? А тепер — кривавий чобіт! Усе розчавив дикий чобіт! І хто? Варнаки, проститутки! Нас питцями людської крові проголосили, а самі жменями п'ють! Оця страшна бутафорія — комунізм? І вони думають — так минеться? Пройде, забудеться їхня кривава брехня? Ха-ха! Минеться! Вони думають, як гостра ножака в їх, так усі злякались? А — зась! А як ми — теж ножаку? Ага! Ось я — що я? Я ж усіх їх знаю, в обличчя кожного... Я їх пізнаю! Од мене не сховаються! От тоді... Я лазитиму, шукатиму їх, а піймаю! Сама допитуватиму, як вони мене колись... Все згадаю!

Вони розстрілювали нас, а ми їх вішатимем! Ха-ха! Тільки вішатимем? А язика їм гадючого не рватимем? А руки їм криваві не крутитимем? А гвіздки їм у голови, гвіздки...

Вона бачила те, що промовляла, і заходилась з пекучої радості. Її голос рвався й робився зловісним харчанням. Гарячі подихи разом з слиною летіли перед неї, і Сергій відчув у собі холодок жаху. Тітчині руки вп'ялися йому в груди, і він, боячись її божевілля, силоміць відхилив її од себе.

Вона піддалась і почала віддихувати. А коли заговорила знову, її голос був кволий і благальний.

— Вибач... Кипить душа... Я стільки терпіла... Я викохала собі думку про помсту, як дитину, як Бога... Але як дійти її? Слухай, ми, інтелігенти, домислюємось тільки згодом до того, що чинить простий розум. Повстання! Чуєш — повстання! Ти непевний перемоги? Все ж за нас: руїна, народний гнів і їхнє безглуздя! Ми підемо в наші села й скажемо їм... О, я знаю їхню душу, я заграю на ній! А щоб вони не думали, що ми за свою землю, за панство, ми їм подаруємо ту землю! Так, дамо документ! Нам помсти треба, а не землі! А наші землі — два повіти — яка сила людей! Ти будеш ватажок, ти будеш перемагати, а я мститись. Я скрізь буду з тобою. О, ти будеш вдоволений з мене! Чуєш?

Сергій мовчав. Все, що казала тітка, було йому чуже.

Вона гукнула:

— Ти чув, кажи!

Він підвів до неї очі і в напівтемряві побачив її знову близько себе. Йому здалося, що вона вже напружила руки, щоб уп'ястися йому в груди й горло.

— Я розумію вас, тьотю,— поволі відповів він,— але це неможливо.

Вона одскочила од його далеко й крикнула з кутка:

— Неможливо? Ти не хочеш?

— Неможливо,— відповів він,— бо в мені немає ненависті.

Тітка мовчала, навіть дихання її не чути було.

— Еге,— промовила вона врешті, і він здивувався з сили злоби в її голосі,— в тобі немає ненависті! Не дурно ми цурались тебе! Каліка нещасна!

Вона рівним кроком пішла геть, але спинилась на порозі й промовила:

— А коли я дійду свого,— а я дійду,— тоді звелю тебе випороти на стайні батогами!

Він лишився, як був, на широкому ліжкові. Він їхав сюди з неясним бажанням радості. Він мріяв про рідне місто, батьківщину й притулок. А його зустріли руїни, зневага й Галочка.

Минуло кілька день, повних нудьги. Сергій майже не виходив з хати. Він блукав з кутка в куток, не знаючи, що з

собою робити. Його істота прокинулася і розцвіла, він боявся сам себе.

Василя не було, він повіявся знов кудись. Не було з ким погомоніти, важка самотність, яку Сергій досі не помічав, була паном у його мешканні.

Ввечері він одчиняв вікно і сідав біля нього; лампи не запалював, йому починало здаватись, що Галочка обминає його, що вона примітила його чуття, відчула думки й одвернулася від них, як од бруду. Це була найлютіша рана його серця.

"За що? — гадав він. — Я чистий стою перед нею. Що їй до того, що в мені діється? Хіба я хочу більшого, як бачити її, бути весь час коло неї? Але й те собі забороняю. Я задоволений з того, що бачив її хоч раз,— і хто знає,— може, й досить того, може, й краще мені не бачити її більше... Може, краще мені покинути одного разу це місто та піти світ за очі вічним мандрівцем, несучи скрізь з собою її образ, очі, волосся... Бачити її в снах, жити для тих снів і, може, збожеволівши, повірити, що тільки у сні вона існує".

Ці слова ніби хто нашіптував йому, хтось ніжний і чулий, єдиний, хто зрозумів його й поклав йому запашну руку на знеможене серце. І з самого голосу по тілу його лилась солодка млюсть, він заплющував очі, не хотів ворухитися й був, як дитина, що вірить у казку про чарівні краї.

Далекі вітри віяли йому на душу й теплим туманом застиляли очі. Він бачив себе коло рідної хати, у дідівському лісі. Темні дерева височать коло його, й затьмарена алея губиться у синьому мороці. Він іде, потім спиниться — і лячно йому з тиші й нерухомості. Він блукає по лісі без кінця, скрізь

зустрічають його темні дерева, стежка тихо сунеться далі й манить до себе навислий морок.

А враз заворушилося повітря, заколихалося хвилями, заklubочилося й затихло струнке верховіття дерев; зашепотіло галуззя, зашорохтіла трава. Дзвінкий дощ падає з невидимої хмари, й розбуркана земля п'є його золотий сік. Він знає — то грають мати, і звуки линуть сюди крізь одчинене вікно. І враз забуває про це. Приступає до дерева, легко підноситься з гілки на гілку до верховіття, розхитує його, а потім гойдається, і не знати вже галуззя ані дерев, тільки звуки, що линуть повз хлопця,— ні, то сам він є, ті звуки.

— Так, так,— думав Сергій,— це було колись, колись...

Він підніс голову до неба — і дивна річ! Небо, яке ще недавно було далеке й привабливе, видалося йому близьким і нецікавим. Воно вже було йому непотрібне. Там був спокій, а він прагнув до виру, захвату й шаленства. Жалюгідними були його спогади і ніжний голос, що шепотів був йому казкові слова. Казки не було. Було життя жорстоке, немилосердне, але разом з тим напоєне радістю й боротьбою. Геть нерішучість, кволість і самооблуду! Іти до того, що блисне щастям, розіллється бездонною повіддю, візьметься вихором і потрощить, щоб упасти насолодним дощем на роз'ятрені рани; мати те, де життя міниться, як світло в кришталі, де втілено його запашність, де розлягаються його пісні й сміється його глибінь! А то є — жінка!

Він промовив слова, що жахнули його самого:

— Вона буде моя!

З того вечора, як він постановив, що ця дівчина мусить йому належати, голова його напружено запрацювала. Він знав, що тільки голова може добре розв'язати цю справу. Не йому було покладатись на принаду свого тіла чи чари своїх очей. Потворство заступало йому ці шляхи.

В кімнаті його було порожньо й непривітно. Невеличкий стіл, застелений газетою, стояв коло вікна; на йому купою лежали книжки, що він давно вже прочитав і возив з собою без мети. Біля їх стовбичила велика бензинова лампа, що ввечері сяяла білим світлом. Півкімнати посідало широке подвійне ліжко, застелене сірою походовою ковдрою, а в головах його висів шолом та альтиметр. А далі — сірі порепані стіни й підлога з облізлою фарбою. Сергій не звертав досі уваги на убозтво свого мешкання, а тепер воно вразило його. Він почав згадувати м'які фотелі, широкі канапи, волохаті килими, що затишують ходу, малюнки в масивних рамцях, тропічні рослини, квітки, пахощі, свічада, безкраї паркету й важкі завіси. Нудьга обгортала його серце.

Що для нього була досі його хата? Чи мав він її? Довгі роки перебував він узимку в холодних шатрах, а влітку просто надворі, на голій землі. Ось прийшов спочинок — і його зустріли голі стіни та недоладне ліжко, що серед порожнечі кімнати видавалось безглуздим опудалом. В ньому прокинулась вся людина одразу, налита всіма бажаннями.

Гостра ненависть і зневага часом захоплювали його. Він ненавидів свою порожню хату, непотрібні книжки й своє минуле життя. А найбільше — свою машину, літунство, що так довго облудно вабило його від краси землі.

— Я вертаюсь до землі, як блудний син,— гадав він.— Будь прокляте небо; земля, прийми мене!

Земля була прекрасна й життя, що точилось на ній. Прекрасні були ранки, коли обрїй п'янів з червоного вина, розкішні дні, наляті сонцем, чарівні вечори, напоєні пахощами, і ночі, завинені мороком. І завсіди життя, як несподівана ласка, як велична смуга зорі, як колискова таємнича пісня. Воно зливою линуло обабіч, молоде в своїй давезні, в щочасній борні, захватне, як танкова музика.

А цей скарб він занедбав був у собі, забувши, що сам він — син цієї краси, володар цього багатства й спадкоємець його насолод.

— Будь прокляте, небо,— шепотів він, і на його довгих руках росли кулаки.

Він напоєно відчував свою окремішність, і це почуття п'янило його. Він був п'яний з свого бажання, навіть з свідомості свого потворства. Хай він горбань, хай поганий недоросток, хай на бенкеті життя йому не дано келиха пити — він випростується, вириває той келих собі до рук і п'є з нього — не вино,— він п'є самий сік життя, що його ошукало.

Він нахабно гадав:

"Це подвійне ліжко мені знадобиться! Чи ж не замале воно для двох?"

Він гадав так, бо жінка видавалась йому чимсь безмежним. Її обійми обплітали весь світ, губи були невідомими морями, груди — високостями, на які він досі не підносився, а ноги — тернистими шляхами до насолоди. Він мимоволі тремтів перед безоднею жінки, і велика гордість опанувала його з думки, що він має жінку собі скорити.

В Галочці його найбільше тішило те, що вона не знала про його замах. Радісна, посмішлива, вона ходила вранці на свою посаду, обідала, гуляла, а він уже чигав на неї.

— Вона буде моя!

Сергій почував себе голодним звіром у засідці. Часом володіння жінкою здавалось йому замалим, нездатним до кінця вгамувати його спрагу. Тоді він гадав про глибше задоволення й запаморочнішу насолоду. Він уявляв себе павуком, що смокче її кров, висотує душу — і ця уява була радісна до болю. Він бажав, щоб Галочка невідступно йшла за ним, схудла, знеможена, з потупленими очима й висохлими білими пучками. І щоб з одного погляду падала перед ним навколішки.

Врешті Сергій не уявляв, як то повинно скоїтись. Він знав тільки, що перед ним великі зусилля й борня, але був готовий.

Розмова з тіткою про повстання відсунула Сергія від її життя, а так само й Галоччиного. Тітка не розмовляла з ним, не віталась, ніби не примічала його. Сергій навіть гадав, чи не вижене вона його, і наперед вирішив опиратися. Але цього не сталося, бо він давав їй свою літунську пайку, і з неї годувалися всі.

Галочка ставилась до нього як і раніше. Здибались вони неодмінно раз на день — за обідом, а то й частіше. Промовляли часом два слова, і Сергій почував, що вона, як і малою, трохи боїться його. Це його радувало — з її страху він мав надію на перемогу.

Але тітка — з нею щось діялось. Ввечері вона почала зникати, поверталась вночі. З вікна він часом бачив, як вона йшла — висока, завинена в сіру хустку, вона видимо поспішала.

Перед дверима спинялась і озиралась навкруги. Почали вчашати до неї якісь люди. Приходили ненадовго, звичайно вдень, шепотілись і йшли геть.

Галочка теж пізно верталась — в її установі заведено позачергову працю й вартування. Сергій не лягав спати, поки вона не вернулась. Галоччині кроки він уже пізнавав здалеку.

Одного разу перед обідом сталась пригода. Прийшла Галочка й сказала:

— Мамо, я не передала твого листа. Приходжу я, аж того добродія ще вчора заарештовано.

— Заарештовано! — вереснула тітка. — Прокляті, все гине!

Вона випросталась і стала страшна. Безсила злоба й ненависть засмикали її обличчя. Вона кинулась до шафи, почала викидати з-під одежі папери, дерти їх, далі видобула з-під комода револьвера й гукнула Сергієві:

— Забирайте це!

Він узяв. Усе скоїлось в одну мить.

З-поміж книг вона викинула дві пачки револьверних куль. Сергій забрав.

Галочка злякано схопила матір за руку.

— Мамо, то це й нас можуть заарештувати?

Тітка сіла на підлогу й засміялась. З перших звуків сміх її залив усю хату. Вона скажено пручалась долі, і Сергій силоміць поклав її на ліжко. Тітка стогнала, заплющивши очі.

— Бризкай, Галю,— сказав Сергій.

Галочка бризкала. На ній розкуйовдилась зачіска, і її коса за кожним рухом розсипалась на спині.

"Вона прекрасна",— думав Сергій.

— Годі,— сказав він і поволі взяв у неї склянку, торкаючись її руки. Та рука була холодна, і в неї полилось його тепло,— його пучки горіли. Ніколи ще Сергій не мав себе таким схвильованим. Галоччина туга і розгубленість захоплювали його. Вона була така близька й досяжна! Її очі потупились, уста манили, він почував, що її тіло зм'якло, мов одгукуючись на його бажання. Він забув усе й простяг до неї довгу руку, щоб обняти.

В цю мить тітка розплющила очі й захрипіла. Довго не можна було зрозуміти, що вона хоче сказати. Сергій стояв блідий і зайвий коло ліжка.

Тітка прохрипіла:

— Піди, Галю... я дам адресу... Піди, попереди... попереди...

— Мамо,— прикро відповіла Галечка, мене б уже заарештували з тим листом, якби я не вибрехала. Там варта стояла. А тепер знову йти на арешт? Мамо, подумай!

Сергій хотів сказати, що він сам піде куди треба, але тітка гукнула, і цей вигук струсонув усю хату. Сергій мимоволі ступив наперед, а Галочка з жаху затулила вуха.

Тітка закорчилась, забила на ліжкові, схопилася, плигнула додолу й витягнула перед себе руки.

— Комуністка, комуністка! — гукала вона. — Я знаю, я все знаю...

— Що ти знаєш? — спитала Галочка, і в її голосі почулась Сергієві незвикла грубість.

А тітка знову реготала, упавши на ліжко. Сергій хотів дати їй води, але вона біла його по видові й штовхала ногами. Обличчя її перекошилось, і з реготу вона почала вити, не стримуючи себе, на повний голос. Галочка стояла біла, зціпивши губи.

— Ох, як вона обридла мені,— несподівано прикро промовила вона,— з своєю лайкою та підозрами. Бач, що вигадала,— Галочка показала на револьвер та кулі,— сама бандиткою робиться, ще й мене до бандитів посилає.

— Май жаль до неї,— сказав Сергій,— вона мати.

— Мати! — скрикнула Галочка. — Хіба вона мати? Хіба я чула від неї добре слово? Вона ж не приголубила мене ніколи. Ось уже три роки вона гнобить мене, кричить, лає більшовичкою. Яка я нещасна! Тепер прийдуть трусити, заберуть мене, тягатимуть...

Ридання колихали її груди. Вона сіла й схилила голову на руки.

— Ні, Галю,— промовив Сергій,— трусу, напевно, не буде. Як не було досі, то вже й не буде. Адже ж ще вчора заарештовано того знайомого. А коли й трапиться що, я визволю тебе.

Він сів поруч, коло столу. В цій несподіваній пригоді тільки одне здивувало його: Галочка була вже не та. Вона втратила свою лагідність, у її серці зародилась злоба. Він почував силу в її словах, вона була дужа. Він глянув на неї — така близька коло нього, вона стала ще недосяжніша. Що думає вона, що стукотить її серце? Ось вона, похила, жорстока в своєму сумові, палка в своєму жалю. З застиглим обличчям і розсипаним волоссям, вона нагадувала зневажену богиню, що замислилась про помсту. І враз стала перед ним, вирізьблена давньою рукою; він побачив усі таємниці її розкішного тіла й затремтів з безмежності її принад.

— Треба лікаря,— сказала Галочка.

Сергій мовчки пішов до лікаря. За півгодини він привів його, пообіцявши десять фунтів борошна за візиту.

— Гострий нервовий припадок,— оповістив лікар,— і внаслідок — параліч моторних центрів.

Сказавши, що треба робити, і діставши борошно, лікар висловив співчуття й пішов. Галочка розпачливо стиснула руки:

— Параліч,— прошепотіла вона,— я знаю, що то є, мій дід по батькові слабував на параліч. Він лежав без руху три роки... коло його були лакеї, покоївки, а тут — я?

З ліжка хворої почувся довгий, приглушений стогін. І в йому виступило наперед усе оточення: сірі, роки вже не білені стіни кімнати, скривлена шафа, висунуті шухляди, розкидане збіжжя, накритий стіл із застиглою юшкою, розчинені двері і блідий промінь на підлозі. Те, що, здавалось, насувалося допіру, було вже дійсністю. Галочка затремтіла.

— Так стогнав мій дід... Я боялась, він був жах мого дитинства... І оце знову? Не хочу! Не хочу бути покоївкою, я жити хочу! Вона ненавиділа мене, а тепер зовсім погнобить? До лікарні її, до лікарні!

З її розпачу він набував сили. Посмішка вийшла йому на обличчя; він підійшов до сестри й узяв її руку.

— Не хвилюйся, Галю! Ти кажеш: до лікарні, але в лікарнях тепер повно хворих. Їх нікуди діти, вони вмирають під парканами, а вже й зовсім не приймають туди колишніх буржуїв. Та й нащо так? Ти зараз схвильована, а подумай краще,— і ти не будеш така жорстока. Так сталося! Хіба ти одна тепер страждаєш? Поглянь навкруги...

Ударило сьому годину. Галочка стріпнулась і визволила свою руку.

— Так, так,— відповіла вона,— життя важке, я знаю... Мені треба йти: ми й сьогодні працюємо позачергово.

Вона швидко поправила волосся й опорядкувалась. Сергій сказав їй:

— Нащо тобі, Галю, працювати там, та ще й позачергово? Нічого тобі це не дає, тільки сили даремно витрачаєш. Тобі платять за це шаги. А тут ще мати хвора,— кому ж доглядати її, як не тобі? Я обіцяю тобі допомагати; поки я живий, ти не знатимеш клопоту...

Вона похапцем надівала капелюх.

— Дякую, дякую... Я знаю, що ти добрий. Будь ласка, не замикай двері!

Він лишився сам і замислився. Чи так він сказав їй, як треба? Конче потрібно, щоб вона покинула свою посаду,— тоді б вона сиділа вдома, ходила коло матері й звикала до нього. А там — літунська сотня виїде, він забере їх з собою, вона помандрує і врешті покохає його просто з нудьги. Як ще довго чекати! І як, до речі, спаралізовано тітку!

Сергій підійшов до хворої. Вона лежала нерухомо, заплющивши очі.

"Невже померла? — злякано подумав він і взяв її руку. — Ні, — ще б'ється. Тільки б вона не померла завчасно".

Сергій пішов до себе в кімнату й міцно стиснув свої руки. М'язи його були дужі. Сили в ньому було досить. Чекати довго, але й перемога насолодна.

Повернулась Галочка пізно. Сергій не спав, не роздягався навіть. Коли рипнули двері, він спитав:

— Ти, Галочко?

— Я.

Він не наважився спитати, де вона була. Може, праця задлялась так допізна? Він чекав, що вона сама розповість йому, може, по-простому зайде й погмонить з ним. Але вона, видимо, лягла спати.

Сергій почував себе неспокійно. Він ворушив пучками, спазми вряди-годи стискували йому горло. Спати йому не хотілось і сидіти було тоскно. Він вийшов з кімнати; Галочка спала за ширмою ліворуч. Сергій навшпиньках підійшов до

ширми й почував рівні коливання Галоччиного дихання. Він напружено слухав.

Застогнала хвора, і Сергій затаїв віддих, боячись, що Галочка прокинеться. Хвора затихла, а Галочка не ворухнулась. Він тихенько намацав стілець і так само тихо сів.

— Вночі, коли твоя цяцька спить, піди й ляж коло неї,— так казав Василь.

Може, й краще було б так зробити. Сили вистачило б. Але він хотів зв'язати її з собою назавсіді.

Йому здавалось, що він уже довго тут сидить. А може, й справді так було. Треба йти, ганебно далі тут лишатись! Вночі крадькома сидіти за ширмою та підслуховувати, як спить жінка, яку кохаєш, а потім іти геть, виснаженому, ображеному,— ні, це за всяку образу гірше! Це приниження, якому рівного немає!

Він знав, що треба йти, але не міг. Галоччині подихи навівали на нього спомини й давні жалі. Ці подихи були такі рідні, такі пестливі, що душа його мимоволі зливалася з ними, линула далеко, немов покидаючи його, і він жахався,— то поверталась до його радісна назад, і він щасливо хитав головою.

Так, мрії були. У сірому, що трохи карболкою ніс, пансіоні, де він жив, учившись, живими бути тільки мрії. Серед дзвоників, розкладів та дражливих виховачів єдиним одгомоном життя були мрії. Мріяли всі, геть про все: про багатство, славу, події, героїзм, самопожертву, гуляння в карти, пияцтво й про кохання. Він мріяв так само. Багатство він мав, слави не хотів, карти не любив, а кохання не знав. Тим-то мріяв про нього,

лягаючи спати, гуляючи в місті, а часом і над книгою. Кохання!
Його ніхто не кохав.

Він мріяв про кохання так, як написано в старій книзі: сідає сонце, біжать тіні, літає кажан, гукає пугач, алея, лавочки де-не-де і тепла прохолода; гаснуть вогні, засинає світ, пахне матіола, тільки вони вдвох гуляють, спинилися. Він і вона. Вона білява, завітчані коси, мовчазна з краси, довірлива, гнучка й задумана. Немає слів, немає руху, розливається нестوما, живе зачарування, тремтить серце, очі обнялися з очима. Це — кохання. І його ніколи не було.

А тепер воно прийшло. Ось зараз у темряві й тиші, в напруженні, коли шкрябання миші видається громом, у завмерлості, в питті її подихів — хіба не здійснення колишніх, забутих мрій? Хіба в цій хаті не живе зачарування пахучої ночі, зниклих тіней і облудних огнів? Це кохання прийшло, давнє, юнацьке, і він п'є його забуття.

Хвора часом стогнала, але Сергій не слухав її. Юнацьке — то молоде. Він гадав тепер про груди, що дихають, груди, повні принади й краси. Які вони? Чом хочеться простягти до них руку? Він забажав, щоб Галочка встала й прийшла. Вона не побачить його, пройде близько й обвіє його запавністю свого тіла. Він згадав, як вона танцювала на відкритті клубу, і хотів, щоб вона танцювала знову. Запалились би кришталеві вогні, і музика грала б далеко. Він дивиться сам. І дедалі, то розгортається її вбрання, падає додолу, і в мінливому світлі лине її тіло й груди, що дихають.

Світання захопило Сергія несподівано. З темряви виступили стільці, шафа, комод, узор ширми яснішав щораз, за вікном виростало високе дерево. Він підвівся й зітхнув — ніч була така коротка.

Сьогодні зрання була його черга літати. Він пішов у свою кімнату, тихенько вмився і вийшов на повітря.

На аеродромі ще нікого не було. Сонце зійшло вже високо: шляхом тяглися вози, місто починало співати. Сергій сів просто на землю й дрімав.

До аеродрому під'їхав верхи Василь, прив'язав коня й підійшов до Сергія.

— Зразковий літун! — гукнув він. — Чи не ночував ти, бува, на аеродромі?

— Ні, я був дома. Прийшов зараня... Я не спав цю ніч.

— Ти не спав? А вона?

— Вона? Вона спала...

— Нікудишнє діло! Обом або спати, або не спати!

Він похмурнів і похитав головою.

— Скажу я тобі — ти дурний! Я думав, що ти жартуєш, аж воно навсправжки. Нащо тобі це? Матері його чорт! Ти питав мене, чом вийшло так, що всі одвертались од тебе, а я, Василь, потоваришував. Хіба було б так, якби ти за жінками бігав? Хіба тепер ти товариш мені? Тепер ти чортзна-що!

Сергій взяв його руку.

— Васильку, ти мене не жалієш. Чи думав я коли, що так буде? Я закрутився, я збився з шляху. Я не знаю, що робити.

Василь сів коло нього.

— Слухай мене — покинь! Людині жінка не личить. Вона до лица таким нікчемствам, як я! А людей я зустрічав тільки двох: тебе та ще одного, той застрелився. Людина — го-го! — знаєш, хто людина? Я скажу тобі: людина — це безсторонність; вона не любить і не ненавидить, її губи не цілують і не проклинають. Розумієш, яка справа? Матері його чорт! Таких мало я зустрічав, та й ті переводяться! Ех, хай ми робимо революцію й контрреволюцію, хай ми кохаємо! А тобі це нащо? Будь людина! Колись усі будуть людьми; тоді й життя інше буде, а може, й зовсім не буде. Чорти його знають!

Він закурив люльку.

— А ще я тобі те скажу — я вже не пам'ятаю, з котрою жінкою живу. І всі вони так схожі одна на одну, що плюнути хочеться. А ким я тільки був! Сажотрусом, вантажником, діловодом, отаманом, служив гетьманові, а тепер я комуніст, у Чека працюю. Он аж куди я дійшов! Це за тридцять тільки років! А далі що? І он яке лихо: мені здається, що я працюю на одній посаді!

— Ні, ти не хочеш мене зрозуміти,— сказав Сергій,— дивись, ось ранок. Тисячі разів я бачив його, а не знав, що таке ранок. А тепер бачу: ранок — це краса. Чом так? Бо в душі моїй ранок. Василю, я не спав цю ніч, а вона спала. Я сидів коло її ліжка — вона не знала,— і думав. Ніч була така коротка, а мрій так багато... Про що я мріяв? Василю, я кажу, так добре, так треба. Але я безпорадний! Ну ось стою й не знаю — як, куди.

На аеродромі сходились люди. Деякі машини стояли напоготові. До літунів підійшов военком і сказав Сергієві:

— Вам черга летіти.

Сергій пішов. За кілька хвилин він уже піднісся.

Воєнком і Василь дивилися на літання.

— Шкода, шкода!

— Кого? — спитав воєнком.

— А от Сергія. Як ти його звеш? Буржуазний виродок на технічних послугах Радвлади? Не займай мене, я тебе не займаю?

— Коли я це казав? — здивувався воєнком.

Василь зареготав.

— Ой, хіба не казав? Ні, воєнкоме, не те! Він був людина, а тепер робиться таким нікчемством, як я, ти й мільйони. А мені шкода... воєнкоме, а коли вип'ємо по чарі?

— Завтра приходь, завтра день Іллі, наше свято.

— То-то я бачу, прикрашають плац! Прийду, воєнкоме! А й спасибі тобі! До вподоби мені посада! Добра посада!

Воєнком похмурився.

— Кинь про це.

— Ні, воєнкоме, це цікаво. Як ти казав: із бруду — білі нитки?

Воєнком низав плечима.

— Що ти вигадуєш?

— Ні, я знаю, що ти хитрий,— засміявся Василь.

— А втім, коли хочеш, я скажу тобі. Я одвертий з тобою. Ти бандит, і ми послали тебе на бандитів.

Василь узяв його під руку.

— Бандитів немає. Єсть люди і наволоч.

Три машини шуміло вгорі. Дні були чудові, повні сонця й запашності. Вітри принишкли, дощі падали рідко.

Навкруг аеродрому будували арки, плели гірлянди, вішали плакати:

— Хай живе Червона авіація!

Завтра день Іллі, літунське свято.

Сергій Данченко, кінчивши літати, розмовляв ще з начальником сотні про порядок завтрашнього свята. Сергій був найкращий літун, зокрема в фігурному літанні. Він пообіцяв зробити все, що зможе.

Вдома Сергій знайшов тільки хвору. Галочка була, певне, в своїй установі. Сергій був голодний і шукав попоїсти, але знайшов тільки хліб, йому спало на думку, що й хвору, мабуть, не годовано. Він пошукав ще й знайшов трохи сала. Але хвора

не захотіла. Вона лежала, заплющивши очі, та помалу ворушила рукою.

Сергій попоїв сам. Незабаром повернулась Галочка й почала варити обід. Вона не знала, де що лежить, і Сергій, шукавши вже, показував. Галочка була знервована.

— Як же це буде? — питала вона. — Страшенно незручно після праці обід ще варити. Буду я, мабуть, у нашій їдальні обідати. Там кепсько, правда, годують, але хоч не морочитись.

— А мати? — спитав Сергій; він уже й не згадував про себе.

— Матір заберуть до лікарні. Наш завідувач обіцяв це влаштувати.

Сергій був здивований до краю, його навіть страх обійняв.

— Галю,— сказав він, нащо тобі це? Кинь посаду, доглядай матір, я все тобі дам. Краще на день раз обід зварити — це дві години,— ніж витратити шість годин дурно на працю й їсти ріденький куліш у радїдальні.

Вона відповіла:

— Я дуже дякую тобі. Але ходити коло матері я не буду. Їй не потрібна ця жертва, бо вона вже не видужає. Вона лежатиме рік, два, три,— а я упадатиму біля неї для того, щоб вона врешті померла? Це вже навіть не жертва, а просто безглуздя. Я жити хочу, я молода!

Вона сказала це так твердо, що він не мав чого їй відповісти. Ці слова збентежили його й принизили. Він почував, що всі його надії розбиваються об її вдачу. Але ж вона досі така

не була,— коли він приїхав сюди, вона була просто гарненьким дівчам. Звідки ж вона взяла таку силу й жорстокість?

Сергій уже нічого їй не казав. Він почував, що був спійманий. Він загруз, йому здавалось, що вже весь вік він ходитиме за цією дівчиною й робитиме, що вона скаже: скаже обід варити, мити підлогу, годувати її, стерегти — він робитиме. Гидко, жалюгідно — хотів бути паном над нею, а робиться її рабом.

Обід Галочка зварила швидко. Він з'їв кілька ложок. Галочка хотіла погодувати матір, але та навіть очі не розплющила.

— Капризує,— прикро промовила Галочка.— Ну, в лікарні годі буде капризувати.

Сергій захоплено слухав її слова. Самий звук її голосу, найменший рух її був йому дорогий. Навіть Галоччина жорстокість до матері не вражала його — і жорстокість була в ній прекрасна.

По обіді Галочка сіла в єдине крісло, що залишилось у хаті, і замислилась. А Сергій ходив у своїй кімнаті та згадував, як він цілу ніч пробув коло її ліжка, слухаючи її подихи. Він гадав уже про прийдешню ніч.

Так тривало, поки вдарило сьому годину. Галочка підвелась — він чув,— і почала вбиратись. Куди вона йде? Знову позачергова праця?

— Будь ласка, не зачиняй двері!

Він не міг більше терпіти. Може, вона повія, може, ходить, продається всім, а він і не знає? Ця думка душила його. Ну, звичайно, вона повія! А він, дурень, не знав, як підійти до неї!

Сергій похапцем натягнув картуза і вискочив за нею. Галочка вже одійшла на квартал. Слідком за нею він дійшов до міського саду, де відкрито літунський клуб "Амортизатор". Вечір був починався. Обрій танув у золотій зорі, над будинками висів блідий місяць. Синій дим повставав із землі.

Сергія зустріли товариші-літуни й затримали, дивуючись, що він завітав у парк. Він відповідав щось і поспішив геть, але Галочку вже втеряв. Людей у паркові було чимало, а Галочки не було. Він догадався — її й не могло тут бути. Вона там, де темрява, в гущавині алей — там її треба шукати. Бо на світлі її нема чого робити.

Сергій ступав невірною ходою; у нього тремтіли ноги, стискувалось серце, смикались руки, клекотіла губа. І він не розумів, чи з гніву то, чи з огиди, чи з приниження.

Алея прийняла його в свою тишу. Завмер галас гуляння, потонули зорі серед верховіття, і вітер заховався між деревами. М'яко ступали його ноги в царстві кохання — він раз у раз поминав пари на лавах, на землі під плямуватими деревами чи просто на моріжкові, придивлявся до них часом з нахабною злістю, часом з таємною покорою перед долею. Марно — він чув чужий шепіт, бачив чужі обійми, одвертався від чужих поцілунків.

Алея скінчилась. З-за верховіття виринув місяць, мов спитав, чого треба, і зорі розсипались, як глузливі посмішки. Він спинився, почувачи, як борсається його серце між лютістю й безнадією. Сил йому вже бракувало, в голові йому з утоми

нишкнули думки, мов бралися тінями, йому заманулось додому, зачинити двері, і щоб було тихо. Але як згадав свою кімнату, стіл, засланий газетою, та подвійне ліжко — огида стиснула його слизькою рукою.

— Де вона?

Йому здалося, що Галочка вже не повернеться більше. Нове завзяття завихрилось у ньому. Він кинувсь назад, наосліп минаючи дерева, просто гущавиною, покинувши нудну алею чужих пестощів.

Уже здалеку зачув він Галоччин голос серед ледве чутного шуршання дерев та трави. Сергій спинився — так, то вона промовляла. Спочатку він не розбирав і не хотів розбирати її слів, бо з самого її голосу ожив парк, задзвонили зорі й заспівав вітер. Сергій поволі сів на землю, посміхаючись, як дитина над дорогими цяцьками.

Галочка казала:

— Пожалій мене, я нещасна. Зрозумій, що я переживаю! Я мовчала спочатку, але ж вона бачила мене наскрізь. Я терпіла. А потім те скоїлось... Ось я з тобою — і гарно, а прийду додому — страшно. Щоб не було страшно, я роблюся жорстока, люта... Чом так виходить... важко, неприємно? Невже не можна так, щоб усе було хороше, без сліз?

— Не можна й не треба,— відповів чоловік.

Сергій пізнав його; він згадав велику залу, вальс і піднесений голос:

— Messieurs, engagez vos dames!

То був Тимошівський.

— Вона не хоче брати в мене їжу. Це боляче мені...

Тимошівський засміявся.

— Та що ти, сестре-жалібниця? Ти мене кохаєш?

— Тебе, тільки тебе. Як я танцювала вперше з тобою, я зробилась така маленька-маленька, мене мов зовсім не стало. Як це скоїлось? А потім ти сказав, що я тобі подобаюсь, і кращого я не чула ніколи... Далі ти сказав, що не треба боятись, треба розбити все, а тебе кохати — мені було страшно, а я знала, що тільки так...

Вона замовкла, й заговорив Тимошівський:

— Моя любя, яка ти ще дитина! Тобі хочеться, щоб усе було гарно, щоб усі посміхались. Це дурниця, так не буває. Буває так: хто хоче щастя, тому про інших годі думати. Кохання без болю нудне, це ріденька кашка для хворих. Ми молоді — що нам до наших матерів чи знайомих? Де моя мати — хіба я знаю? Я тільки знаю, що жити прекрасно, а жити й кохати — ще краще. А ти скиглиш... Поцілуй мене!

Сергій не слухав їх більше. В першій хвилі, як він зрозумів усе, він скорчився, пришикнув і завмер, як жучок, що потрапив у небезпеку. А далі він думав так:

"Добре, хай Галочку втрачено. Що ж з того? Хіба нема інших жінок, а чим вона краща за їх? Хе-хе-хе, та жінок же хоч греблю гати!"

Міркування це було надзвичайно розрадне. Жінок було безліч, і багатьох можна було задешево здобути. Жінки ж усі однаковісінькі, чи ж не однаково, котра з них?

Він підвівся й пішов геть, пересміхаючись сам з собою. Справді, чудний він був! Приїхав, був утомлений, знесилений з літання і фронтів, виснажений з самотності,— побачив цю дівчину й розкис. Куди ж пак, яка трагедія! А йому просто жінки потрібно, і він може, звичайно, дістати це досить легко.

— От пригоди лицаря без страху й догани,— гадав він про себе,— таємничий роман часів середньовіччя.

Вперше за довгий час він заснув міцно й спокійно.

Був день Іллі, коли Сергій прокинувся. Він радісно потягся руками до сонця, що сміялось у вікно. Він збадьорішав, мов одужавши з тяжкої хвороби.

— Це ліжко мені не дурно дано,— посміхався він.

Подвійне ліжко здавалось йому наймилішою річчю в хаті. Він постановив діяти якнайшвидше, щоб урвати свою самотність і — як то кажуть? — одружитись. Хай так, хай це буде одруження! Одружитись за тисячу радянськими грішми!

Він уявив собі Галоччине обличчя: ніч і він приходить з панною.

— Галочко, випадково зустрівся з давньою знайомою. Багато де про що побалакати маємо.

Неодмінно їх зазнайомить!

Коли він умився, приїхали з лікарні по тітку. Він не вийшов навіть. Чув, як Галочка вирядила матір.

Потім Сергій пішов на аеродром. Він здивувався, побачивши, як завітчали його гірляндами та плакатами. Всі апарати були в квітах, червоних стьожках та гаслах. Після літання мав бути обід.

Люду зійшлося сила. Майдан був, мов плодюча нива, що вродила людьми.

І літання пройшло напрочуд гарно. Було піднесення, завзяття. Фігури в повітрі в'язались самі собою, пропелери співали. Сергій зліз з машини схвильований з височини й щасливого літання. Він зав'язав сім "мертвих петель" і тепер посміхався.

Обідати пішли до клубу "Амортизатор". Тут наспів і Василь.

— Прийшов тебе поминати,— сказав він Сергієві.

— Поминати? — здивувався Сергій,— Я оце тільки жити зібрався, а ти мене ховаєш! Спасибі!

В хаті був галас, і вони нахилились один до одного, щоб чути.

— Товариша поминаю,— казав Василь,— такого не буде, ні, ні! Тисячі бачив, а таких було тільки два. Та лихо,— обох немає! Ковінька їм у бік! Всяка наволоч живе, а їх немає. А через що гинуть?

Сергій бачив, що Василь уже п'яний прийшов сюди, і слухав його посміхаючись.

— Через жінок! — гукнув Василь.— Усе переборять, а як дійде до кохання — каюк! Виходить, що найтяжче перебороти жінку. Матері його біс! Здається, таке собі слабеньке, нігтем би, як вошу, розчавив, а от не перебореш! Та жінка, як не зігни в три погібелі, так живо на шию вилізе!

Він налив собі склянку.

— Ех-хе, переводяться люди! Та й подумаю я — таки й не буде людей! З'явиться на людину натяк, походить, походить — та й гине. Не буде людей! Ну, дарма, й без їх житимем!

Ці слова роздратували Сергія. Хоч Василь і п'яний був але Сергій образився — не за себе, а за всіх присутніх.

— Дурниці ти плетеш з п'яних очей,— відказав він.— Немає людей! А подивись — їх повна хата. Вони п'ють, сміються. Цей сміх — найкраща відповідь на твої слова. Кажуть, що звірина різниться від людини тим, що не вміє сміятися. Це так! Я теж буду сміятися, я вип'ю горілки, налий мені!

Василь чокнувся з ним.

— За упокій — промовив він.— Хай тобі земля пером!

Сергій, сміючись, підніс чарку до уст. І тільки тепер примітив — проти нього сидів Тимошівський і жваво розмовляв серед товариства. Сергій мов побачив його вперше. Тимошівський був новий, неприступний, весь бенкет влаштовано ніби на його честь; всі сміялися, й горілка лилась ніби на його славу. А він був стрункий і чорнявий, мав засмагле, мов палкими вітрами обличчя завіяне. І здавалося, що він трохи циган.

Василь казав про нього:

— Цей сосунок за жінками світа божого не бачить.

Так, так. Тимошівський же був завсіди у когось безтямно закоханий. Це вічна історія, вічний танець його життя.

— Messieurs, angages vos dames!

І найбільше вразило Сергія Тимошівського губи — дужі, червоні. Сосунчик! Ні, ті губи видалися Сергієві губами вампіра.

Дедалі, то глибше захоплювало Сергія відразу почуття до цього хлопця. Воно росло, поверталось на огиду. Сергій забув про свою чарку. Він не міг уже одвести від Тимошівського погляду й почував себе ніби в засідці, ніби наготувавшись до скаженого скоку. Кулаки його стиснулись, і очі налилися кров'ю.

В цю хвилину Тимошівський підвівся, закурив і, сміючись, промовив:

— Ну, товариші, йду спати! Я вночі майже не сплю.

Він засвистів пісеньку й вийшов геть. А гнів Сергіїв раптом потух, на чолі йому виступив піт, і серце занудьгувало.

"Ось до чого я дійшов,— гадав він,— ганьба, ганьба..."

Він оглянувся — Василя вже не було. Це додало йому ще суму.

Йому було шкода самого себе до сліз. Він почував, що зробився пір'їнкою, яку вітер шматує, кидає в болото, а там її

топчуть ногами. Досі він був тільки з постаті потвора, а тепер почував, що душа його загнилась.

"А який я був,— думав він,— я був людина, це правда, а тепер я нікчемство. Де мій спокій?"

Він думав про Галочку й про своє чуття до неї.. Він ніби вдивлявся пильно в цю дівчину, ніби хотів дізнатись її схованого єства. Чи не прибрано було там у блискучі шати те, що на очі виступало в його потворстві? Ця думка вразила й порадувала його.

— Кажуть, що я потвора, а хай покажуть мені прекрасне!

Все було омана, а проте він не знав, що почати. Все промайнуло так швидко, що він мов зацікавився із здивування.

Із кімнати вже всі розійшлися: тільки четверо в кутку гуляло в карти. Вечоріло, день Іллі кінчався.

Вийшов з клубу, Сергій перейшов через парк.

— Галочка, мабуть, тут,— подумав він.— Тимошівський вже встиг виспатись.

Він, як і вчора, бачив веселий натовп, чув сміх, балаканину, й велика туга охопила його, йому було боляче за кожний усміх, за всякий рух, за дерева, що росли, й за листя, що шамотіло. Все це було зайве, але турбувало його, а він бачив, що був кволий.

— Як важко пройти проз квітку, не зірвавши, проз джерело, не напившись, проз жінку, не покохавши, і проз камінь, не збудувавши собі хату. Потім квітка робиться гноєм, воду

викидаєм з себе геть, дівчина тебе зраджує, а камінь з стелі падає тобі на голову. Це зветься — вічність.

Вдома Сергія чекала несподіванка: в його кімнаті була жінка. Коли він увійшов, жінка підвелася з стільця й спитала:

— Вибачте, це ви літун Сергій Данченко?

— Я,— відповів Сергій. Він був здивований страшенно, Згадавши, що вранці він постановив був привести до себе жінку, він готовий був вірити, що це примара, його навіть острах узяв, і він спинився на порозі.

Жінка схвильовано казала:

— Вибачте, що я прийшла, не будши знайома. Ваша родичка дозволила мені зачекати.

— Родичка? Галочка? — спитав Сергій. В кімнаті було вже зовсім поночі, й замість жінки він бачив тільки обрис. А вона промовляла майже захлинаючись:

— Я не знаю, як її звать... Вона була тут... Я зараз розкажу — тільки ви не смійтесь,— я поетеса, я вірші пишу... Два надруковано... Весь вік я живу в цьому місті... А це місто — ви побачите самі — болото. Тут нічого немає, тут тільки жаби. А життя немає. Сьогодні я була на святі. Це ви робили "мертві петлі"?

— Я,— відповів Сергій, затремтівши. Він почав догадуватись, що ця жінка прийшла йому віддатись. Але він ще не йняв віри і стояв, не ворухнувшись, на порозі.

Поетеса казала далі:

— Це було чудово. Яка сила! Яка краса! Я дивилася, як сновида... А коли я подумала, що то ж не мертва машина, що душа її — ви, я не знаю, що мені сталося... Я згадала, що весь вік у цьому місці я тільки й мріяла... Розумієте, ви дасте мені натхнення, ви людина майбутнього... Я покохала вас, хоч ще вас не бачила... Я знаю, що ви дасте мені щастя, щастя сильне...

Сергій ступнув до неї.

— Ви покохали мене! — гукнув він.— Я вас теж кохаю! За вашу сміливість, за те, що ви — моє перше кохання! Розумієте — перше! Як я вас цілуватиму! Ніколи ще не цілував жінки... Вам мій перший поцілунок, мої перші обійми...

Вся істота його говорила. Непочатий край жаги палав у його мові, й кожне слово його горіло. Ця поетеса була йому відтепер найдорожча. Вона одгукнулась на його тугу й самотність і прийшла сама. Він уже почував її своєю.

Якийсь час вони мовчали.

— Запаліть світло,— сказала поетеса,— нам треба зазнайомитись.

Сергій покірливо черкнув сірника, й його бензинова лампа забуяла. В ту саму мить жінка гукнула й затулила обличчя руками. Сергій одразу зрозумів той зойк — жінка злякалась його. Та й справді він був страшний. Жага розпекла його хінське обличчя, витягнула довгі руки й подвоїла горб на спині. Літун був зігнутий, голова його одхилилась назад, і очі безтямно дивилися. Він простяг руки до жінки.

— Ти злякалась,— зашепотів,— я страшний, я потвора? Але серце моє — яке воно спрагле! В коханні я буду вродливий! Я

потвора, бо нікого не кохав. Кохання жорстоке, воно не знає ласки, але творить красу...

Сергій підходив до жінки й торкнувся тремтячою пучкою її плеча. Вона ще щільніше затулилась.

— Ні, ні! — гукала вона. — Не треба, не займайте мене!

Вона голосно заплакала й почала сміятись. Сергій зробився сірий і опустил руки.

— Не бійтесь,— прохрипів він.— Я не займу вас! Не бійтесь!

Він підійшов до ліжка й упав, йому було душно, комір різав йому шию, пояс стискував його, й чоботи висіли на ногах, як тягарі.

Поетеса потроху заспокоювалася й витирала очі. Врешті вона підвелась і з жалем промовила:

— Вам не треба спускатись на землю...

І вийшла. Рипнули двері.

"Вам не треба спускатись на землю".

Ці слова не затихли. Вони висіли в кімнаті, котились луною по кутках і плигали чорними рядками в білому полум'ї.

"Вам не треба спускатись на землю!"

Земля! Це безглуздий чорний шматок, що лине безтямно в просторі. Навіщо? І люди теж чорні, вони теж шматки і собі

метушаться без упину. Вони горді, опанували природу, вони творять мистецтво, будують хмарочоси, мріють про рай. Нащо? Перед цим питанням блідне мистецтво, падають хмарочоси й розлітаються мрії. Нащо? Це прекрасне питання для людини й землі!

З цими думками до Сергія повертався спокій. Він почував себе людиною, що вступила в бруд, а тепер пильно витирає ноги.

— Що таке кохання? — думав він.— Віра росте на трясовині страху, а кохання квітне з бруду злягання. Чисте кохання — то передчуття статного акту. Передчуття, похоже на чисті слинки, що течуть у нас, коли ми, зголоднілі, бачимо смачну страву.

Він рівняв кохання до розкішно сервованого столу, де серед ясно-білої скатертини на срібних тарілках між квітками та пальмами лежить... м'ясо! Задоволення духу! То є пахощі біфштекса.

І що в більшій простоті виступало перед ним життя й людина, то спокійнішим і дужчим він себе почував. Він ніби мав позір, що бачить крізь мури та гори; купи забобонних окулярів, що крізь них людина дивиться на світ і на себе, лежали позад його, і все повставало йому в дивній голизні. Сама земля була така убога, мов нашвидку зроблена, з її заколотами й сподіваннями. Щасливий той, хто вищий землі!

Ніч Сергій не спав. Він лежав на ліжкові, так як упав був на його. За думками він не помічав часу.

Літун робився тим, ким був досі, до того часу, коли повернувся в рідне місто, де спогади й бажання захопили його.

Він ніби надівав власну одіж після нудної машкари, мов вертався до своєї хати після невеселого гостювання.

— Маю що розказати Василеві,— гадав він.— О, Василь буде вдоволений! Він приходитеме до мене, як і раніше, й ми знову будемо товариші. Бо я знову людина.

З світанням він устав і довго вмивався, щоб збадьорішати. Тіло його щеміло з безсонної ночі, ноги обважніли, очі припухли.

Ранок був сизий, хмари нависали низько й сунулись тихо. Після сонячних днів заходила дощлива пора. Казали, що десь пройшов циклон.

Він хотів уже вийти, але згадав, що не чув, чи повернулась Галочка вночі. Може, вона й не приходила? Він обережно зазирнув за ширму. Ні, вона вернулась, спала спокійно, трохи розкинувши руки, вкрита тільки до пояса, з напівоголеними з-під сорочки грудьми. Сергій довго дивився на неї. Де ж поділися її принади? Що чарувало його в ній? Буйна коса, що посивіє, чи груди, що звиснуть за кілька років? Він посміхнувся й вийшов геть.

Надворі його вкрила вогкість і пронизуватий вітрець. Хмари, здавалось, нависли ще нижче й зовсім спинилися.

Сергій простував до аеродрому. Там зустріла його заспана варта. Він оглянув свою машину: душа його нудьгувала, рвалась у простори над хмари, де буяє сонце.

— Я маю наказ летіти,— сказав він.— Механік, мабуть, заспав.

Варта допомогла йому вивести апарат. Він сів, приготувався й сказав пускати.

З неймовірною радістю він почув себе на повітрі. І дедалі відбігала від нього земля, що менші й чудніші робились її будівлі, то вільнішим і дужчим він себе мав. Його руки витягнулись у крила, й серце з'єдналось з мотором.

— Прощай, земле! — шепотів він.

Хмари на мить огорнули його важкою пеленою, розбігаючись од пропелера. А за хвилю він був уже над ними, заллятий світлом і теплом. Безмежна блакить простяглася перед ним, прозора, ясна, вщерть напоена сонячною росою. А внизу клубочились і вигинались сизі хмари, ховаючи землю. Апарат був уже на 5000 метрах над нею.

— Прощай, земле!

Ніколи ще літун не пив блакиті так жадібно й не відчував так насолодно свого лету. Височінь п'янила його, він хотів співати і здатний був скласти поему, ще не відому людям.

Раптом холодний піт обілляв його: бензина! Чи має він бензину? Йому вже здалося, що мотор спинився й пропелер більше не шумить. Він глянув на бак — бензину було на дні. Спускатися треба.

Спускатись — і знову земля. А хоч би мав він з собою цистерну бензину — однаково врешті земля. Вона опутала його, тримала міцно, й не було де сховатись від неї в блакиті. Дарма, дарма! Притулку немає! Бо хоч де він піде, хоч увесь всесвіт перейде — він знайде життя. Чого воно хоче? Життя хоче бути. І однаково як — чи сонцем світити, чи зорею линути в просторі,

чи квіткою пахнути, чи людиною сміятись, чи каменем падати в безодню. Життя хоче бути! В безлічі змін воно розгортає своє пишне гілля. В коханні і смерті, в землетрусах і велетенських протуберанцях, у кометах, в зоряному дощеві, в заколотах і крові воно святкує саме себе — і нема де сховатись. Життя пронизало всесвіт своїми стрілами, воно п'є вічність пожадливиими устами,— і притулку немає. Життя хоче бути!

Літун глянув навкруги тим поглядом, яким допіру дивився на Галоччині півоголені груди. Неминучість насувалась на нього, й він спокійно чекав її.

— Хай тобі земля пером!

Мотор зітхнув, і то було останнє зітхання душі, що хотіла неба. Ущух пропелер, і велична тиша схолодила блакить. А за мить ревнули простори, сонце захиталось і земля розкрила свої обійми.

Літуна Сергія Данченка ховали на другий день по його смерті. Похорон відбувся по обіді, люду зійшлося сила, хоч година була похмура. В цьому місті ще ніколи не ховано літунів, і всім було цікаво.

Труну поставлено на повітроплав, оповитий гірляндами; дві пари коней тягли його вулицею на кладовище, грала музика, а вгорі шумів ще один апарат, розкидаючи на юрбу чорні паперові стьожки.

Перед брамою кладовища процесія спинилась, і воєнком сказав промову.

— Товариші,— почав він,— ми ховаємо сьогодні одного з наших літунів. Мало чия нога ще ступала в царство повітря,

здобуття неба ще тільки починається, і втрата одного з вояків на цьому полі нам болюча невимовно. Зрозумійте, товариші! Авіація має для нас значення не тільки як найшвидший засіб сполучення чи найнадійніший спосіб оборони. Ні, ми вбачаємо в авіації рацію далеко глибшу: вона розчиняє людству браму до нового життя. Тим, що звикли дивитись з землі на небо, може, це невтямки, але людина, що хоч раз піднеслася, то розуміє. Тій людині капіталізм з його міщанською обмеженістю уже завузький. Керування небом вимагає на землі нової форми стосунків, і та форма буде комунізм. Авіація, товариші, нищить капіталізм в наших душах і поруч робітничого руху стає шляхом до комунізму. Прийде, запевно, такий час, коли ми, замість хрестити наших дітей, будемо врочисто підносити їх у повітря. І цей звичай буде повний глибокого символу. То жаль нам втрачати одного з тих, хто, може, несвідомо вів нас до майбутнього. Але ми не плачемо. Окрема смерть для нас тільки подробиця. Бо ми знаємо, що всяке досягнення вимагає жертв, і кожна смерть для нас тільки пам'ятник праці й нова надія. Тільки буржуазія лякається смерті: вона тремтить за багатство, якого не може взяти в труну. А в нас багатства немає, але натомість ми знаємо, що разом з нашим серцем б'ються інші серця, дихають інші груди. І для нас смерть далеко не всемогутня: її вже переможено, і переміг її колектив.

Після промови труну знято й понесено до ями. На могилі покладено гірлянди й встромлено дерев'яний пропелер, де на табличці написано все що треба. В алеях кладовища танули тіні й хрести, в присмеркові звішували рамена. Коли всі розійшлися, після шуму зробилося ще темніше.

Коло могилки лишилася тільки Галочка; вона проводжала була брата, а тепер чекала Тимошівського — той мав сказати їй щось важливе. Він тільки на хвилинку пішов товаришів провести, а то незручно.

Галочка давно не була на кладовищі, і їй подобалось. Скрізь, скрізь мертвяки, й так приємно бути живій! Чудний воєнком! Каже, всім зразу смерть не страшна. А яка користь з того, що інші житимуть, коли вона помре?

Про брата в перших, що лежав під землею, Галочка теж згадувала. В душі вона була рада, що він розбився.

"Він був добрий,— гадала вона,— але ж він — каліка".

Їй здавалось, що калікам нецікаво й непотрібно жити.

Тимошівський тихо підійшов; вона не чула його кроків і скрикнула з несподіванки, простягаючи йому руки. Тимошівський поцілував їх.

— Негарний,— промовила вона, і її мова була таємнича серед домовин,— так забарився.

— То тобі здалося,— відповів Тимошівський,— сядьмо.

Він простелив шинелю, і вони сіли між могилками.

— Галю,— сказав Тимошівський,— я хотів тобі сказати що ми від'їжджаємо завтра. Нашу сотню переводять до іншого міста.

Вона упала йому на коліна.

— А я?

— Ти, Галю? Ти лишишся...

— Мовчи,— прошепотіла вона.

Було холодно на ніч. Місяць завісився хмарою, і хрести припадали до землі.

— А ти лишишся,— шепотіла Галочка,— лишишся...

Тимошівський хотів її обняти, а вона пручнулась і схопилась на ноги.

— А,— заговорила вона,— треба кохати, кохання вічне — це ти казав! Я була чиста, добра, як ти прийшов був... а тепер я віддала хвору матір до лікарні, щоб вільно кохати. Де вона? Вона страждає, а я тут? Кохання не знає жалю! Ти кидаєш мене, не кажеш: ходім зі мною! Кохання вічне,— яка брехня!

Він підвівся й силоміць притиснув її до себе. Вона плакала й тремтіла.

— Галю,— сказав він,— ти така дитина! Кохання вічне — не того, що я тебе до смерті кохатиму чи ти мене. Це — дурниця. Я вже багато кохав, багато був щасливий, а ти хочеш кохати тільки раз. Ох ти, дурненька! Не плач! Будь смілива, не скигли, а то справді будеш нещасна.

А вона не йняла віри.

— Це вже кінець, кінець... — шепотіла вона.

Він голосно засміявся, і його сміх хитнув приспані хрести. Ще дужче притиснув він її до себе, і вона відчула в нічній прохолоді його вогонь.

— Кінець? Так здається, коли вперше кохаєш! Вір мені — це тільки початок. Слухай, я ж їду завтра! А ти вже за завтра болієш! Ти ж ще зі мною!

Вона сумно посміхнулась крізь сльози.

— Я ще з тобою...

Її поцілунок був мов квітка, що засинає. А їй відповів пекучий струмінь, розлився, зім'яв бліду квітку її жалю,— і їхні губи вже кресали болючі іскри насолоди.

1923